

Prawo

interpretacyjne

Paulina Konca

Prawo interpretacyjne

Recenzent
Adam Dyrda

N A R O D O W E C E N T R U M N A U K I

Praca powstała w wyniku realizacji projektu badawczego
nr 2018/29/N/HS5/00648
finansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki

Spis treści

Wprowadzenie • 13

Rozdział I

Źródła dyrektyw interpretacyjnych

§ 1

- Prawo stanowione jako źródło dyrektyw interpretacyjnych • 21
1. Uwagi wstępne • 21
 2. Propozycje stworzenia aktu normatywnego regulującego wykładnię prawa • 22
 - 2.1. Wprowadzenie • 22
 - 2.2. Propozycje regulacji wykładni prawa • 23
 - 2.2.1. *Federal Rules of Statutory Interpretation* • 23
 - 2.2.2. *Codified canons of statutory construction* • 24
 - 2.2.3. *Restatement of Statutory Interpretation* • 24
 - 2.2.4. *The Uniform Statute and Rule Construction Act* • 25
 - 2.3. Problemy związane z uchwalaniem i stosowaniem przepisów interpretacyjnych • 25
 - 2.3.1. W jaki sposób stworzyć akt regulujący wykładnię prawa? • 25
 - 2.3.2. Czy aktualny ustawodawca ma prawo wiązać przyszłych ustawodawców? • 26
 - 2.3.3. Czy przepisy interpretacyjne mogą być stosowane do wykładni przepisów obowiązujących przed uchwaleniem tych przepisów interpretacyjnych? • 27
 - 2.3.4. W aktach jakiego szczebla należy zamieścić przepisy regulujące wykładnię prawa? • 27
 - 2.3.5. Jak interpretować przepisy interpretacyjne? • 28
 3. Prawo interpretacyjne w formie wyodrębnionego aktu normatywnego: *interpretation acts* • 28
 - 3.1. Wprowadzenie • 28
 - 3.2. Zróżnicowanie zakresu zagadnień regulowanych w *interpretation acts* • 29
 - 3.3. Treść *interpretation acts* • 30

3.3.1.	Wprowadzenie	• 30
3.3.2.	Definicje	• 31
3.3.3.	<i>Gender/number canon</i>	• 31
3.3.4.	Inne dyrektywy językowe	• 32
3.3.5.	Dyrektywy odnoszące się do systematyki aktu prawnego i roli jego poszczególnych części	• 33
3.3.6.	Dyrektywy celowościowe	• 34
3.3.7.	Dyrektywy regulujące rolę <i>extrinsic aids</i> w procesie wykładni	• 34
3.3.8.	Dyrektywy dotyczące innych kwestii związanych z wykładnią i stosowaniem prawa	• 35
3.4.	Wnioski	• 35
4.	Inne akty normatywne jako źródło dyrektyw interpretacyjnych	• 36
4.1.	Wprowadzenie	• 36
4.2.	Konstytucja	• 36
4.3.	Kodeksy cywilne	• 39
4.3.1.	Wprowadzenie	• 39
4.3.2.	Art. 3.1. hiszpańskiego kodeksu cywilnego	• 40
4.3.3.	Art. 12 i art. 14 włoskiego kodeksu cywilnego	• 41
4.3.4.	Dawny art. 4 polskiego kodeksu cywilnego	• 41
4.3.5.	Kodeksy cywilne państw Ameryki Łacińskiej	• 42
	A. Wprowadzenie	• 42
	B. Sekwencja działań	• 43
	C. Dyrektywy językowe	• 44
	D. Dyrektywy subsydiarne	• 44
	E. Rola poszczególnych organów w procesie wykładni prawa	• 45
	F. <i>Lo favorable u odioso</i>	• 45
	G. <i>Gender/number canon</i>	• 45
	H. Zróżnicowanie regulacji wykładni w kodeksach cywilnych Ameryki Łacińskiej	• 46
4.3.6.	<i>United States Code</i>	• 46
4.3.7.	Przepisy interpretacyjne w kodeksach poszczególnych stanów USA	• 47
4.3.8.	Podsumowanie: zagadnienia dotyczące wykładni prawa regulowane w kodeksach cywilnych	• 48
4.4.	Akty normatywne regulujące prawo karne	• 49
4.5.	Akty normatywne regulujące prawo podatkowe	• 52
4.6.	Inne ustawy	• 54
4.7.	Prawo międzynarodowe	• 55
5.	Przepisy prawa stanowionego jako pośrednie źródło dyrektyw interpretacyjnych	• 57
5.1.	Prawo stanowione jako pośrednie i bezpośrednio źródło dyrektyw interpretacyjnych	• 57
5.2.	Zasady techniki prawodawczej jako źródło dyrektyw interpretacyjnych	• 58

- 5.3. Zasady techniki prawodawczej jako źródło
dyrektyw interpretacyjnych w polskim porządku prawnym • 60
- 5.4. Inne przepisy prawa stanowiące pośrednie źródło
dyrektyw interpretacyjnych • 63

§ 2

Orzecznictwo jako źródło dyrektyw interpretacyjnych • 66

1. Rola orzecznictwa w formułowaniu dyrektyw interpretacyjnych
w systemach *civil law* i *common law* • 66
2. Przepisy kompetencyjne • 68
 - 2.1. Rodzaje i przykłady przepisów kompetencyjnych • 68
 - 2.2. Przepisy kompetencyjne w polskim prawie • 69
 - 2.2.1. Naczelny Sąd Administracyjny • 70
 - 2.2.2. Sąd Najwyższy • 71
 - A. Wytyczne wymiaru sprawiedliwości • 71
 - B. Rozstrzyganie rozbieżności w zakresie wykładni prawa • 72
 - 2.2.3. Trybunał Konstytucyjny • 75
 - A. Ustalanie powszechnie obowiązującej wykładni • 75
 - B. Wyroki interpretacyjne • 76
 - 2.3. Wykładnia harmonizująca • 78
3. Sposoby formułowania
dyrektyw interpretacyjnych w orzecznictwie • 79
 - 3.1. Wprowadzenie • 79
 - 3.2. „Milcząca” praktyka orzecznicza • 80
 - 3.3. Formułowanie dyrektyw interpretacyjnych
w toku stosowania prawa • 81
 - 3.4. Sądowe „katalogi” dyrektyw interpretacyjnych • 86
4. Treść dyrektyw formułowanych w orzecznictwie • 88
 - 4.1. Wprowadzenie • 88
 - 4.2. Domniemanie języka powszechnego (*ordinary meaning canon*) • 88
 - 4.3. Reguły składni i interpunkcji • 90
 - 4.4. Inne wskazówki językowe • 90
 - 4.5. Struktura aktu normatywnego i redakcja przepisów
jako narzędzie wykładni • 91
 - 4.6. *Legislative history* • 93
 - 4.7. Słowniki • 96
 - 4.8. Hierarchia dyrektyw • 98

§ 3

Piśmiennictwo jako źródło dyrektyw interpretacyjnych • 102

1. Wprowadzenie • 102
2. Sposoby formułowania dyrektyw interpretacyjnych
w piśmiennictwie • 102

3. Piśmiennictwo a praktyka orzecznicza • 106
4. Pozycja piśmiennictwa w różnych kulturach prawnych • 108
5. Rola piśmiennictwa w formułowaniu dyrektyw interpretacyjnych • 110

§ 4

Konkluzje i problemy • 113

1. Prawo interpretacyjne a prawo stanowione • 113
2. Wieloźródłowość prawa interpretacyjnego • 114
 - 2.1. Komplementarność źródeł prawa interpretacyjnego • 114
 - 2.2. Problemy z wieloźródłowością • 115
3. Treść dyrektyw formułowanych w różnych źródłach • 116

Rozdział II

Prawo interpretacyjne jako prawo

§ 1

Dyrektywy interpretacyjne a prawo • 119

1. Wprowadzenie • 119
2. Relacja dyrektyw wykładni i prawa • 120
 - 2.1. Wykładnia prawa a kultura prawna • 120
 - 2.1.1. Wprowadzenie • 120
 - 2.1.2. Prawo interpretacyjne jako kod • 121
 - 2.1.3. Założenia systemu prawnego a prawo interpretacyjne • 123
 - 2.2. Rola dyrektyw interpretacyjnych w tworzeniu i odkrywaniu prawa • 124
 - 2.3. Dyrektywy interpretacyjne a niesamoistne źródła prawa • 126
3. Charakter dyrektyw interpretacyjnych • 129
 - 3.1. Krytyka kanonów interpretacyjnych • 129
 - 3.2. Sposoby formułowania dyrektyw interpretacyjnych • 131
 - 3.3. *Mandatory i presumptive directives* • 133
 - 3.4. Podważalność dyrektyw interpretacyjnych • 137

§ 2

Obowiązywanie dyrektyw interpretacyjnych • 140

1. Wprowadzenie • 140
2. Kryteria obowiązywania prawa a dyrektywy interpretacyjne • 142
 - 2.1. Kryteria obowiązywania prawa • 142
 - 2.2. Kryterium tetyczne a obowiązywanie dyrektyw interpretacyjnych • 143
 - 2.2.1. Dyrektywy interpretacyjne w prawie stanowionym • 143
 - 2.2.2. Dyrektywy wywodzone z prawa stanowionego • 144
 - 2.2.3. Inne dyrektywy obowiązujące w świetle prawa stanowionego • 146

- 2.3. Kryterium behawioralne a obowiązwanie dyrektyw interpretacyjnych • 149
 - 2.3.1. Wprowadzenie • 149
 - 2.3.2. Wpływ wydawanych orzeczeń na dalszą praktykę orzeczniczą • 150
 - 2.3.3. Prawo precedensowe i prawo zwyczajowe • 152
- 2.4. Kryterium aksjologiczne a obowiązwanie dyrektyw interpretacyjnych • 154
- 3. *Soft law* a dyrektywy interpretacyjne • 156
 - 3.1. *Hard law* a *soft law* • 156
 - 3.2. Kryterium materialne • 156
 - 3.3. Kryterium formalne • 157
 - 3.4. Obowiązwanie *soft law* i jego rola w porządku prawnym • 159
- 4. Wnioski • 160

§ 3

Zakres stosowania dyrektyw interpretacyjnych • 161

- 1. Wprowadzenie • 161
- 2. Zakres stosowania przepisów interpretacyjnych • 162
 - 2.1. Wprowadzenie • 162
 - 2.2. Przepisy służące do wykładni prawa stanowionego • 163
 - 2.3. Przepisy służące do wykładni przepisów określonych aktów normatywnych • 165
 - 2.4. Przepisy służące do wykładni przepisów określonych gałęzi prawa • 165
 - 2.5. Przepisy służące do wykładni określonych przepisów • 165
- 3. Dyrektywy interpretacyjne a gałęzie prawa • 166
 - 3.1. Przepisy regulujące wykładnię przepisów określonych gałęzi prawa • 166
 - 3.2. Wykładnia przepisów prawa karnego i prawa podatkowego • 167
 - 3.3. Przepisy nakazujące wykładnię na korzyść określonego podmiotu • 168
 - 3.4. Dyrektywy wykładni określonych rodzajów przepisów formułowane w orzecznictwie i piśmiennictwie a wartości chronione przez prawo • 170
 - 3.5. Wykładnia przepisów konstytucji • 175
 - 3.6. Wnioski • 179

§ 4

Błędna wykładnia i poprawna wykładnia • 183

- 1. Kontrola poprawności wykładni w świetle podziału na kontekst odkrycia i kontekst uzasadnienia • 183
 - 1.1. Kontekst odkrycia a kontekst uzasadnienia • 183

- 1.2. Kontekst odkrycia a kontrola przestrzegania dyrektyw interpretacyjnych • 185
- 1.3. Sposób konstruowania przepisów interpretacyjnych • 188
- 1.4. Regulacja kontekstów a konsekwencje jej naruszenia • 191
- 1.5. Kontekst a funkcje • 192
- 1.6. Kontrola rozstrzygnięcia jako kontrola obu kontekstów • 193
- 2. Błędna wykładnia • 196
 - 2.1. Wprowadzenie • 196
 - 2.2. Błąd „procedury” i jego konsekwencje • 198
 - 2.3. Charakter konsekwencji naruszenia dyrektyw wykładni • 199
 - 2.4. Błędna wykładnia a nieostrość i wielość dyrektyw interpretacyjnych • 200
 - 2.4.1. Wprowadzenie • 200
 - 2.4.2. Problem nieostrości hipotezy • 201
 - A. Wątpliwości co do znaczenia przepisu • 201
 - B. Wątpliwości jako rozbieżność • 203
 - C. Wątpliwości jako brak bezpośredniego rozumienia lub nieakceptowalność określonego rezultatu wykładni • 205
 - D. Ocena a kontekst jej dokonania • 213
 - 2.4.3. Problem nieostrości dyspozycji • 215
 - 2.4.4. Problem wielości • 217
- 3. Preferowany kontekst wykładni • 220
 - 3.1. Wykładnia jako poszukiwanie intencji prawodawcy • 220
 - 3.2. Tekst czy intencja? • 222
 - 3.3. Argumenty interpretacyjne pochodzące od ustawodawcy • 224
 - 3.4. Tekst jako wyznacznik celu i znaczenia • 225
 - 3.4.1. Tekst jako „podstawowy” i „dodatkowy” kontekst • 225
 - 3.4.2. Części aktu normatywnego wyrażające jego cel • 227
 - 3.4.3. Zmiana w przepisach • 231
 - 3.4.4. Cele wywodzone z tekstu prawnego • 233
 - 3.5. Materiały legislacyjne jako preferowany kontekst • 235
 - 3.5.1. Materiały legislacyjne a tekst. Intencja prawodawcy a wybór celu • 235
 - 3.5.2. Materiały legislacyjne a tekst interpretowanego przepisu • 239
 - 3.6. Inne wyznaczniki poprawnej wykładni • 241

§ 5

Konkluzje • 243

Rozdział III
Prawo interpretacyjne: forma i treść

§ 1

Powody tworzenia regulacji interpretacyjnych • 249

1. Wprowadzenie • 249
2. Jednolitość stosowania prawa • 249
 - 2.1. Pewność jako wartość w demokratycznym państwie prawa • 249
 - 2.2. Przewidywalność treści decyzji sądowych • 251
 - 2.3. Sposoby zwiększania przewidywalności • 252
3. Przerzucenie ciężaru rozstrzygnięcia i wzmocnienie argumentacji • 255
4. Aspekt kontrolny i kierunkujący • 257
5. Podkreślenie rangi dyrektyw i walor ugruntowujący • 258
6. Aspekt informacyjny i propagandowy • 259

§ 2

Konstytucyjność przepisów interpretacyjnych • 261

1. Przepisy interpretacyjne a trójpodział władz • 261
 - 1.1. Wprowadzenie • 261
 - 1.2. Konstytucyjność dyrektyw interpretacyjnych w świetle podziału zaproponowanego przez Lindę D. Jellum • 262
 - 1.2.1. Podział dyrektyw interpretacyjnych według Lindy D. Jellum • 262
 - 1.2.2. Konstytucyjność definicji legalnych • 262
 - 1.2.3. Konstytucyjność dyrektyw teoretycznych • 263
 - 1.2.4. Konstytucyjność dyrektyw wykładniczych • 264
 - 1.3. Przepisy niezgodne z rozdziałem władz • 267
 - 1.3.1. Wprowadzenie • 267
 - 1.3.2. Niedozwolone dyrektywy interpretacyjne • 267
 - 1.3.3. Niedozwolone przepisy kompetencyjne • 269
 - 1.3.4. Niedozwolone konsekwencje naruszenia prawa interpretacyjnego • 271
2. Inne przykłady niezgodności przepisów interpretacyjnych z prawem • 271
3. Przykłady kontrowersyjnych przepisów interpretacyjnych • 273
 - 3.1. Wprowadzenie • 273
 - 3.2. Amerykańskie regulacje stanowe • 274
 - 3.3. Art. 25 kolumbijskiego kodeksu cywilnego • 275
 - 3.4. Art. 28 Konstytucji Węgier • 276

§ 3

Wybrane problemy związane z ustawową regulacją wykładni prawa • 279

1. Wprowadzenie • 279
2. Czy ustawodawca może zbindzać przyszłych ustawodawców określonymi przepisami dotyczącymi wykładni i tworzenia prawa? • 280
3. Czy akt normatywny regulujący wykładnię może mieć zastosowanie do interpretacji aktów normatywnych uchwalonych przed jego powstaniem? • 281
4. Do kogo jest kierowane prawo interpretacyjne? • 283
5. Jakie dyrektywy interpretacyjne powinny być stosowane do wykładni przepisów interpretacyjnych? • 284

§ 4

Treść i forma prawa interpretacyjnego • 286

1. Wprowadzenie • 286
2. Rodzaje wyborów a regulacja wykładni • 288
3. Propozycje w zakresie formułowania dyrektyw interpretacyjnych • 291
 - 3.1. Wprowadzenie • 291
 - 3.2. Rola materiałów legislacyjnych • 293
 - 3.3. Wybór słownika • 294
 - 3.4. Zasięg definicji legalnych • 296
 - 3.5. Wpływ zmieniających się okoliczności na znaczenie przepisu • 298
4. Preferowana forma prawa interpretacyjnego • 299
 - 4.1. Uwagi na temat formy • 299
 - 4.2. Przepisy kompetencyjne • 301

§ 5

Konkluzje • 305

Podsumowanie i wnioski • 309

Bibliografia • 325

Indeks osób • 359

Summary • 367

Resumen • 369

Wprowadzenie

Orzeczenia wydawane przez sądy, jak i inne rozstrzygnięcia podejmowane w procesie stosowania prawa zależą nie tylko od tekstu przepisów, ale przede wszystkim od interpretacji tego tekstu. Uznanie danej wykładni za błędną albo poprawną decyduje o treści rozstrzygnięcia – przyjęcie błędnej wykładni powoduje zmianę lub uchylene orzeczenia¹. Pojęciem błędnej wykładni posługuje się czasami sam ustawodawca². Równocześnie niektórzy autorzy wskazują, że podnoszony w toku spraw zarzut błędnej wykładni nie jest obiektywny³. Bez wątplenia trudno uznać za normę, nierzadkie skądinąd, sytuacje, w których kilka rozbieżnych rezultatów wykładni ma równy status w judykaturze. Nie ulega wątpliwości, że wybór narzędzi interpretacyjnych i jednej spośród kilku proponowanych w orzecznictwie czy w toku sporu interpretacji powinien dokonywać się w świetle możliwie jasno ustalonych kryteriów. W jednym z postanowień polski Sąd Najwyższy wskazał, że

treść orzeczenia zależy od wyników wykładni, które mogą być różne w zależności od przedmiotu i stosowanych jej metod. W związku z otwartością semantyczną języka, w tym także języka prawnego, mogą mieć miejsce różne, poprawne z punktu widzenia metod, interpretacje. Z tych przyczyn tezę o istnieniu jedynego trafnego orzeczenia należy odrzucić. Dlatego też należy uznać, że różnej treści orzeczenia wydane w podobnej sprawie mogą być zgodne z prawem⁴.

1 Terminy „wykładnia” i „interpretacja” nie są ścisłymi synonimami, a jedynie terminami bliskoznacznymi, jednak ze względu na to, że różnice między nimi są niewielkie (zob. np. M. Zieliński, *Wykładnia prawa. Zasady, reguły, wskazówki*, Wolters Kluwer, Warszawa 2017) oraz ich rozróżnienie dla zawartych w tej pracy analiz nie jest istotne, będą one używane zamiennie.

2 Zgodnie z art. 505⁹ § 1¹ pkt 1 KPC (Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. Kodeks postępowania cywilnego, Dz.U.2020.1575 t.j. z dnia 2020.09.14) apelację można oprzeć na zarzucie naruszenia prawa materialnego przez jego błędną wykładnię lub niewłaściwe zastosowanie.

3 A. Bielska-Brodziak, *Zarzut błędnej wykładni*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2006, z. 1, s. 78–79.

4 Postanowienie SN z 27 lutego 2009 r., sygn. II CNP 119/08.

Bez wątplenia brak jednolitości w stosowaniu metod wykładni nierzadko skutkuje różnym rozumieniem tych samych przepisów, a nawet tworzeniem się rozbieżnych linii orzeczniczych, znacząco utrudniając realizację jednej z najważniejszych wartości prawa, jaką jest pewność.

W literaturze wskazuje się, że odpowiedzią na chaos i niepewność w zakresie dokonywania wykładni prawa może być stworzenie prawa interpretacyjnego⁵. W polskim orzecznictwie określenie „prawo interpretacyjne” pada tylko w dwóch kontekstach: w odniesieniu do interpretacji podatkowych⁶ i w kontekście wykładni autentycznej związanej ze zmianą przepisów⁷. Nie jest natomiast używane w takim znaczeniu, w jakim pojawia się czasem w anglojęzycznej (jako *law of interpretation*)⁸ i polskojęzycznej⁹ literaturze. Mimo wagi omawianego zagadnienia nawiązania do prawa interpretacyjnego w piśmiennictwie oraz praktyce stosowania prawa są stosunkowo rzadkie.

Pisząc w tym miejscu o prawie interpretacyjnym, mam na myśli zespół wszelkich dyrektyw interpretacyjnych¹⁰ bez względu na ich formalny status. Pytania o charakter dyrektyw interpretacyjnych oraz o to, jaką formę i treść mogą one przyjmować, są jednymi z kwestii podlegających analizie w niniejszej pracy, w związku z tym dookreślenia pojęcia prawa interpretacyjnego dokonam w dalszym toku wywodu.

5 J. Wróblewski, *Wartości a decyzja sądowa*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1973, s. 110.

6 Wyrok NSA z 16 marca 2005 r., sygn. FSK 522/04, LEX nr 799159.

7 Uchwała SN z 20 maja 1933 r., sygn. C Prez 18/1933, OSP 1933/10/444.

8 Zob. np. W. Baude, S.E. Sachs, *The Law of Interpretation*, “Harvard Law Review” 2017, vol. 130, s. 1079–1147; J. Scott, *Codified Canons and the Common Law of Interpretation*, “Georgetown Law Journal” 2010, vol. 98; I. Skoczeń, *Constraining Adjudication: An Inquiry into the Nature of W. Baude’s and S. Sachs’ Law of Interpretation*, in: *Legal Interpretation and Scientific Knowledge*, eds. D. Duarte, P. Moniz Lopes, J. Silva Sampaio, Springer, Berlin 2019; H. Silving, *A Plea for a Law of Interpretation*, “University of Pennsylvania Law Review” 1949, s. 499–529.

9 P. Konca, *Formalne źródła prawa interpretacyjnego*, w: *Studia nad formalnymi i nieformalnymi źródłami prawa*, red. T. Barankiewicz et al., Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II, Lublin 2020; Z. Tobor, K. Kobylński, *Dialogiczna koncepcja interpretacji prawa*, „Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej” 2020, nr 2, s. 47; Z. Tobor, *Strategia interpretacyjna jako środek komunikacji prawodawcy i sądów*, „Państwo i Prawo” 2019, nr 11, s. 48–64; J. Wróblewski, *Wartości...*, s. 110.

10 Poprzez dyrektywy interpretacyjne rozumiem reguły, którymi interpretator powinien się posługiwać, żeby ustalić znaczenie interpretowanego przepisu. Zob. J. Wróblewski, *Wartości...*, s. 34. Termin „dyrektywy interpretacyjne” obejmuje tutaj nie tylko te sytuacje, w których powstają wątpliwości co do znaczenia w bezpośrednim rozumieniu (interpretacja *sensu stricto* w terminologii J. Wróblewskiego), ale wszelkie wskazówki pozwalające ustalić znaczenie wypowiedzi składających się na tekst prawny (interpretacja *sensu largo*).

W niniejszej pracy przyjąłam dwa zasadnicze cele. Pierwszym było ustalenie, jaki jest status prawa interpretacyjnego oraz czy jest on jednolity czy różni się w zależności od państwa. Drugim – określenie, czy możliwa i zasadna jest kodyfikacja prawa interpretacyjnego i tworzenie hierarchii narzędzi interpretacyjnych.

Zakres badań objął analizę przepisów interpretacyjnych, analizę orzecznictwa i piśmiennictwa dotyczącego poszczególnych narzędzi interpretacyjnych i wykładni prawa oraz formułującego postulaty tworzenia regulacji wykładni prawa. W pracy skupiam się zasadniczo na systemie polskim, hiszpańskim oraz na systemach wybranych państw z kręgu *common law*. Zawężenie tematu do określonych kontekstów prawnoporównawczych podyktowane jest tym, że w wybranych jurysdykcjach występują zjawiska interesujące z punktu widzenia zagadnień omawianych w pracy. W pewnym zakresie odwołuję się także do przepisów prawnych Węgier, Włoch oraz państw Ameryki Łacińskiej¹¹.

Prawnoporównawczy komponent badań zasadza się na różnicach między koncepcjami interpretacyjnymi i statusem poszczególnych narzędzi interpretacyjnych w Polsce, Hiszpanii i systemie *common law*. Przede wszystkim w porównywanych państwach dyrektywy interpretacyjne są w różnym zakresie znormatywizowane. Analiza prawa interpretacyjnego w wybranych kulturach prawnych oraz porównanie jej wyników są możliwe ze względu na istnienie pewnych podobieństw między kulturami, których prawo interpretacyjne podlega omówieniu: w badanych państwach stosuje się wiele podobnych lub takich samych narzędzi interpretacyjnych, nadto kraje te są państwami demokratycznymi, w których istotną wartością jest między innymi pewność prawa.

Wybór systemu *common law* podyktowany jest tym, że w państwach z tego kręgu występują tzw. *interpretation acts*. Poza tym w krajach anglosaskich podjęto przedsięwzięcie analizy prawa interpretacyjnego i poszczególnych kanonów interpretacyjnych¹². Wielokrotnie wysuwano też postulaty ustanowienia prawa interpretacyjnego¹³. Zdaję sobie sprawę, że system *common law* nie jest monolitem, a raczej rodziną systemów prawnych, dlatego będę osobno analizować regulacje wybranych państw z tego kręgu, skupiając się szczególnie na Australii, Stanach Zjednoczonych i Irlandii oraz w pewnym zakresie odwołując do przepisów obowiązujących w Wielkiej Brytanii, Szkocji, Kanadzie i Nowej Zelandii¹⁴.

11 Selektywność kontekstów w tym zakresie podyktowana jest faktem, że w wybranych jurysdykcjach obowiązuje interesujące z punktu widzenia zagadnień pracy stanowione prawo interpretacyjne.

12 Zob. m.in. W. Baude, S.E. Sachs, *The Law...*, s. 1079–1147.

13 Zostaną one omówione w rozdziale I (paragraf 1, punkt 2.2.).

14 Ze względu na zróżnicowanie systemów *common law* nie dokonuję zbiorczej oceny dotyczącej prawa interpretacyjnego w państwach *common law*, która polegałaby na formułowaniu

Selektywność kontekstów, które najbardziej szczegółowo rozpatruję w pracy, wynika stąd, że prawo interpretacyjne jest w tych jurysdykcjach szczególnie rozwinięte. Wybór systemu hiszpańskiego był konsekwencją tego, iż różni się on nie tylko od systemu *common law*, ale, należąc do kręgu *civil law*, oferuje również szereg rozwiązań, które nie są spotykane w prawie polskim. Fakt, że systemy polski i hiszpański są zestawiane rzadko, stanowił dodatkowy impuls do podjęcia badań nad prawem interpretacyjnym obydwu państw.

Badania nad orzecznictwem objęły analizę orzeczeń polskich sądów (Sądu Najwyższego, Naczelnego Sądu Administracyjnego, wojewódzkich sądów administracyjnych, sądów apelacyjnych oraz sądów okręgowych, a także Trybunału Konstytucyjnego)¹⁵ oraz sądów hiszpańskich (Tribunal Supremo, Audiencia Nacional, Audiencias provinciales, Tribunales Superiores de Justicia, Tribunal Constitucional)¹⁶. Zamiast bezpośredniej analizy orzecznictwa państw *common law* odwoływałam się do już przeprowadzonych badań¹⁷.

W szerszym zakresie dokonałam analizy aktów normatywnych formułujących dyrektywy wykładni prawa, odniosłam się bowiem nie tylko do aktów obowiązujących w Polsce, Hiszpanii i państwach z kręgu *common law* oraz wpływów *common law*, ale także do przepisów obowiązujących we Włoszech, na Węgrzech i w krajach Ameryki Łacińskiej¹⁸. Moim celem nie było przy tym określenie

szczegółowych wniosków w odniesieniu do całej rodziny systemów, ale odnoszę się przede wszystkim do skonkretyzowanych rozwiązań stosowanych w wybranych państwach. Przy tym, o ile nie jest konieczne pochylenie się nad niuansami konkretnej jurysdykcji, w przypadku niektórych kwestii, do których się odwołuję (np. roli precedensu w kulturze *common law*), posługuję się pewnymi uogólnieniami.

15 Wybór tzw. sądów wyższych instancji podyktowany jest tym, że to właśnie one częściej rozstrzygają problemy interpretacyjne, a ich poglądy determinują przekonania prezentowane w sądach niższych instancji. Orzeczenia sądów polskich analizowałam w dwóch aspektach. Po pierwsze, pod kątem tego, w jaki sposób polskie sądy identyfikują oraz formułują dyrektywy wykładni. Po drugie, w aspekcie narzędzi interpretacyjnych, na które powołują się polskie sądy. Odwoływałam się również do zaprezentowanych w polskim piśmiennictwie wyników badań dotyczących poszczególnych narzędzi interpretacyjnych, takich jak słowniki i materiały legislacyjne.

16 Impulsem do podjęcia bezpośrednich badań nad orzecznictwem hiszpańskim był brak badań nad wykładnią dokonywaną przez hiszpańskie sądy. Orzeczeń poszukiwałam przy użyciu hasłowego wyszukiwania w bazie CENDOJ, skupiając się na poszczególnych narzędziach interpretacyjnych (takich jak kanony wykładni, słowniki, argument z orzecznictwa) oraz analizując sposoby odwoływania się przez hiszpańskie sądy do wyrażającego dyrektywy interpretacyjne art. 3.1. hiszpańskiego kodeksu cywilnego. Nie prowadziłam szerszych samodzielnych badań nad orzecznictwem krajów *common law*, ale sięgałam przede wszystkim do wyników badań prowadzonych w tych krajach i w ograniczonym zakresie odwoływałam się bezpośrednio do wydawanych orzeczeń.

17 Tytułem przykładu przytaczam w pracy pojedyncze orzeczenia.

18 Wymóg zachowania rozsądnej objętości pracy i fizyczna niemożność przeanalizowania regulacji obowiązujących we wszystkich krajach świata wiązały się z koniecznością ograniczenia

statusu prawa interpretacyjnego w większej niż początkowo wskazana liczbie państw – choć do pewnego stopnia prowadzone badania mogą okazać się cenne poznawczo także i w tym obszarze – ale przede wszystkim odwołanie się do bardziej zróżnicowanych regulacji pod kątem oceny potencjalnych możliwości w zakresie tworzenia prawa interpretacyjnego. Odniesienie się do większej liczby bardziej zróżnicowanych aktów prawnych regulujących wykładnię prawa zdecydowanie ułatwia ocenę możliwości tworzenia skodyfikowanego prawa interpretacyjnego. W omawianych regulacjach ogniskuje się wiele problemów sygnalizowanych w literaturze wysuwającej propozycje tworzenia skodyfikowanego prawa interpretacyjnego¹⁹.

Praca podzielona jest na trzy rozdziały: *Źródła dyrektyw interpretacyjnych* (rozdział I); *Prawo interpretacyjne jako prawo* (rozdział II); *Prawo interpretacyjne: forma i treść* (rozdział III).

Dyrektywy interpretacyjne służące do wykładni prawa stanowionego mają różny status – są formułowane w praktyce orzeczniczej, literaturze dogmatycznej i teoretycznoprawnej oraz prawie stanowionym. Rozprawa skupia się zasadniczo na zagadnieniu stanowionych dyrektyw interpretacyjnych. Przy tym analizując charakter takich dyrektyw i biorąc pod uwagę fakt, że w wielu państwach wcale nie zostały one ustanowione albo zostały ustanowione tylko w ograniczonym zakresie, oraz fakt, że niektóre reguły wykładni można wywodzić z przepisów prawa, które wprost ich nie wyrażają, nie sposób zrezygnować z odwołania się również do innych sposobów formułowania dyrektyw interpretacyjnych²⁰.

zakresu analizy aktów prawnych do wybranych państw. Włoską regulację wybrałam ze względu na możliwość zestawienia jej z regulacją hiszpańską i przepisem interpretacyjnym obowiązującym niegdyś w polskim kodeksie cywilnym. Jeśli chodzi o kraje Ameryki Łacińskiej, zwracam na nie uwagę z kilku powodów. Po pierwsze, w omawianych państwach istnieją bardzo rozbudowane regulacje dotyczące wykładni prawa. Po drugie, wiele obowiązujących tam przepisów interpretacyjnych przypomina te, które znajdują się w *interpretation acts*, jednak ich specyfika jest nieco inna. Po trzecie, analizowany w pracy system hiszpański pośrednio wpływa na rozwiązania funkcjonujące w państwach Ameryki Łacińskiej. Na treść niektórych z omawianych regulacji wpłynęły również pierwsze europejskie kodeksy cywilne. Po czwarte, wnioski prezentowane w literaturze krajów Ameryki Łacińskiej odnośnie do obowiązujących tam przepisów interpretacyjnych mają dość uniwersalny charakter i są przydatne przy dokonywaniu oceny regulacji wykładni prawa w różnych państwach. Z kolei Węgry i niektóre kraje Ameryki Łacińskiej to przykłady państw, w których przepisy interpretacyjne uchwalono na szczeblu konstytucji. Pisząc o prawie interpretacyjnym, nie mogłam pominąć takich regulacji, szczególnie że prawo interpretacyjne jest często uznawane za mające charakter quasi-konstytucyjny.

19 Uważam także, że przedstawienie szerszego tła czyni analizę prowadzoną w podstawowym kontekście (Polska, Hiszpania, *common law*) bogatszą i bardziej przejrzystą.

20 Orzecznictwo oraz piśmiennictwo odgrywają szczególną rolę w wypracowywaniu dyrektyw interpretacyjnych, w przeciwieństwie do ustawodawstwa, które rzadko formułuje własne propozycje dotyczące wykładni prawa, raczej bazując na już opracowanych schematach.

Stąd w pierwszym rozdziale zawarłam analizę wszystkich trzech wymienionych sposobów formułowania dyrektyw interpretacyjnych, nazywanych tutaj źródłami dyrektyw interpretacyjnych²¹. Przywołałam regulacje interpretacyjne obowiązujące w różnych państwach i będące częścią ustaw zasadniczych, *interpretation acts*, kodeksów cywilnych czy innych ustaw. Wskazałam przy tym, że prawo stanowione nie tylko może być bezpośrednim źródłem wskazówek interpretacyjnych, ale że wiele jego przepisów, które nie odnoszą się wprost do wykładni, może służyć również jako pośrednie źródło dyrektyw interpretacyjnych (przykładem są zasady techniki prawodawczej). W tym sensie można mówić o prawie interpretacyjnym sformułowanym przez prawodawcę wprost albo wywodzonym z przepisów prawa. Następne paragrafy odnoszą się do orzecznictwa oraz piśmiennictwa jako źródeł dyrektyw wykładni. Podobnie jak w przypadku prawa stanowionego, również w każdym z tych źródeł wskazówki interpretacyjne mogą być formułowane na różne sposoby. Należy podkreślić, że rola orzecznictwa w zakresie dokonywania wykładni może wynikać wprost z przepisów prawa. Przepisy przyznające sądom określone kompetencje w zakresie dokonywania wykładni (na przykład uprawniające sądy do dokonywania powszechnie wiążącej wykładni w niektórych sytuacjach) są w niniejszej pracy nazywane kompetencyjnymi. W dalszej kolejności omówiłam przepisy kompetencyjne dotyczące trzech polskich sądów: Sądu Najwyższego, Naczelnego Sądu Administracyjnego i Trybunału Konstytucyjnego, oraz podałam przykłady przepisów kompetencyjnych obowiązujących w innych państwach.

Przedmiotem rozważań zawartych w rozdziale drugim jest status dyrektyw interpretacyjnych. Przyjęte w tej pracy określenie „prawo interpretacyjne” może implikować uznanie mieszczących się pod tym pojęciem dyrektyw za normy prawne, jednakże to, czy dyrektywy interpretacyjne rzeczywiście można uznać za prawo – które to stwierdzenie jest doniosłe w skutkach – zależy od tego, w jaki sposób prawo zostanie zdefiniowane i o których dyrektywach mowa. W rozdziale drugim omówiłam relację dyrektyw interpretacyjnych i prawa. Podjęłam rozważania nad tym, pod jakim warunkiem prawo interpretacyjne można uznać za *hard law* albo *soft law*. Odniosłam się do problemu oceny obowiązywania dyrektyw interpretacyjnych, stosując trzy podstawowe kryteria: kryterium tetyczne, behawioralne i aksjologiczne. Następnie poddałam analizie zakres stosowania dyrektyw interpretacyjnych oraz zagadnienie błędnej i poprawnej wykładni. Zajął się kwestią kontroli poprawności wykładni w świetle podziału na kon-

21 Piszac o źródłach dyrektyw interpretacyjnych, odnoszę się do tego, gdzie takie dyrektywy są formułowane, a więc do sposobów formułowania dyrektyw interpretacyjnych (do kwestii ich formalnego statusu). Nie skupiam się natomiast na genezie dyrektyw interpretacyjnych rozumianej jako ich rozwój historyczny.

tekst odkrycia i kontekst uzasadnienia, a także kwestią konsekwencji dokonania błędnej wykładni. Zwróciłam uwagę na główne problemy ze stwierdzaniem naruszenia prawa interpretacyjnego: nieostrość hipotezy dyrektyw interpretacyjnych, nieostrość ich dyspozycji oraz wielość kanonów interpretacyjnych i brak ich jednolitego rozumienia. Następnie odniosłam się do problemu wyznaczenia preferowanego kontekstu wykładni, który pozwoliłby zobiektywizować podejmowane przez sądy rozstrzygnięcia dotyczące właściwej interpretacji przepisów prawa.

W rozdziale trzecim wskazałam przyczyny tworzenia przepisów dotyczących wykładni prawa, spośród których na pierwszy plan wysuwa się realizacja postulatu pewności prawa. Następnie przeanalizowałam główne problemy związane z ustawową regulacją wykładni prawa, skupiając się na pytaniach o to, czy przepisy interpretacyjne są zgodne z zasadą trójpodziału władz, czy są zgodne z konstytucją w pozostałym zakresie, czy ustawodawca może wiązać przyszłych ustawodawców określonymi przepisami co do wykładni i tworzenia prawa, czy akt normatywny regulujący wykładnię może mieć zastosowanie do interpretacji aktów normatywnych uchwalonych przed jego powstaniem, do kogo jest kierowane prawo interpretacyjne oraz jakie dyrektywy interpretacyjne powinny być stosowane do wykładni przepisów interpretacyjnych. Przedstawiłam możliwe rozwiązania tych problemów, w tym warunki uznania przepisów interpretacyjnych za zgodne z konstytucją. Na końcu zamieściłam uwagi na temat możliwej treści i formy prawa interpretacyjnego, wysuwając propozycje co do tego, jakie zagadnienia może, a jakie powinno regulować stanowione prawo interpretacyjne.

Dziękuję mojemu Promotorowi, prof. dr. hab. Zygmuntowi Toborowi, za inspirację do napisania rozprawy na temat prawa interpretacyjnego i za nieocenione wsparcie podczas pracy nad tekstem. Szczególne podziękowania należą się również opiekunowi naukowemu mojego projektu badawczego, prof. dr. hab. Tomaszowi Pietrzykowskiemu, oraz Recenzentom mojej rozprawy doktorskiej, prof. dr. hab. Tomaszowi Gizbertowi-Studnickiemu i dr. hab. Wioletcie Jedleckiej prof. UW, a także Recenzentowi niniejszego opracowania, dr. hab. Adamowi Dyrdzie prof. UJ, których cenne i wnikliwe uwagi wpłynęły na ostateczny kształt publikacji.

Indeks osób

A

Abrahamson Shirley S. 255, 325
Adler Matthew D. 307, 311, 312, 325
Alchourrón Carlos E. 208, 325
Aleinikoff Alexander 131, 325
Alexander Larry 26, 121, 185, 236, 325
Allan James 105, 185, 325
Amsterdam Anthony G. 261, 325
Anchondo Paredes Víctor Emilio 101,
226, 325
Andreucci Aguilera Rodrigo 105, 325
Araujo Robert J. 104, 325
Arystoteles 301, 325
Atria Fernando 43, 326
Augustyn, św. 290, 325

B

Balkin Jack M. 314, 336
Barak Aharon 91, 104, 222, 235, 236,
237, 325
Barankiewicz Tomasz 14, 120, 128, 256,
334, 335
Barnett Randy E. 178, 325
Barszcz Tomasz 334, 335
Bascuñán Rodríguez Antonio 43, 326
Bator Andrzej 180, 326
Baude William 14, 15, 21, 27, 36, 286,
287, 290, 311, 326
Bechara Llanos Abraham Zamir 105,
326
Bell Bernard W. 238, 261, 326
Bennion Francis 104, 110, 326
Bercovitz Rodríguez-Cano Rodrigo 58,
198, 339, 345

Bernatt Maciej 76, 326
Bernick Evan 178, 325
Bernstein Anya 204, 326
Białogłowski Wojciech 76, 77, 326
Bielska-Brodziak Agnieszka 13, 64, 94,
95, 97, 104, 105, 125, 167, 169, 175,
196, 197, 232, 291, 294, 295, 326, 327
Biernat Tadeusz 257, 339
Blackstone William 104, 110, 327
Błachut Michał 58, 327
Bogucka Iwona 288, 339
Bogucki Olgierd 105, 156, 327, 342, 347
Bongiovanni Giorgio 206, 337
Borucka-Arctowa Maria 123, 327
Brożek Bartosz 137, 138, 139, 327
Brudney James J. 189, 292, 327
Bruhl A.A.P. 151, 327
Brzeziński Bogumił 29, 31, 52, 67, 87,
105, 107, 109, 110, 146, 175, 180, 221,
231, 233, 250, 296, 327
Bulygin Eugenio 208, 332

C

Capone Alessandro 138, 337
Cardozo Benjamin N. 304, 328
Carston Robyn 130, 131, 328
Castillo Alva José Luis 256, 328
Cerdeira Bravo De Mansilla Guillermo
105, 227, 229, 328
Chauvin Tatiana 106, 328
Chiassoni Pierluigi 104, 328
Chmielarz Anna 229, 328
Choduń Agnieszka 52, 99, 101, 203,
220, 222, 250, 314, 327, 328, 330, 347

Chronowski Nóra 176, 277, 284, 286,
328
Ciepły Filip 328
Ciżyńska Angelika 178, 339
Coderch Pablo Salvador 39, 40, 127,
339
Cohen Mathilde 185, 328
Coleman Jules L. 310, 328
Crawford Lisa Burton 33, 328
Cross Frank B. 146, 317, 328
Czachórski Witold 42, 332
Czelakowska Anna 97, 328
Czepita Stanisław 52, 156, 250, 314,
327, 330, 342, 347

D

D'Amato Anthony 252, 328
Deforrest Mark 232, 328
Dharmananda Jacinta 34, 135, 329
Donlan Seán Patrick 35, 94, 329
Drinoczi Tímea 176, 277, 284, 286, 328
Duarte David 14, 342
Dworkin Ronald 106, 125, 203, 223, 236,
329
Dybowski Krzysztof 286, 329
Dyrda Adam 119, 219, 243, 252, 310,
323, 329, 331

E

Ekins Richard 93, 133, 208, 221, 235,
236, 237, 239, 319, 329
Endicott Timothy 207, 214, 220, 254,
303, 318, 329
Eskridge William Nichol Jr. 104, 130,
216, 329

F

Fallon Richard H. Jr. 257, 316, 329
Fenton Bridget 292, 306, 330
Ferrerres Comella Victor 329
Filipczyk Hanna 120, 329
Fish Stanley 223, 329
Fiss Owen M. 122, 330

Flemming-Kulesza Teresa 71, 330
Frankfurt Harry G. 247, 330
Frankfurter Felix 316, 330
Freeman Michael 130, 153
Freixes Sanjuán Teresa 176, 177, 330
Frickey Philip P. 104, 216, 329

G

Galicki Zdzisław 56, 332, 338
Gallacher Ian 105, 330
Garlicki Lech 71, 72, 73, 330, 346
Garner Bryan A. 22, 26, 31, 88, 90, 91,
92, 93, 104, 129, 132, 169, 173, 182,
192, 222, 232, 265, 270, 273, 283, 314,
341
Garrett Elizabeth 104, 216, 329
Garrido Mayol Vicente 95, 330
Garzón Valdés Ernesto 208, 332
Gascón Abellán Marina 67, 70, 102,
153, 270, 330, 334
Geddis Andrew 292, 306, 330
Gizbert-Studnicki Tomasz 98, 99, 101,
104, 122, 137, 177, 178, 186, 219, 226,
236, 243, 252, 256, 260, 314, 315, 323,
329, 330, 331
Gluck Abbe R. 26, 87, 116, 261, 273,
331
Goldsworthy Jeffrey 93, 133, 208, 221,
235, 236, 237, 239, 319, 329
Gómez Fernando 40, 96, 331
Gomułowicz Andrzej 154, 331
González Carlos E. 28, 39, 176, 218, 306,
317, 331
Gostyński Zbigniew 50, 331
Grabowski Andrzej 78, 101, 120, 140,
142, 144, 149, 157, 323, 331, 332
Greenawalt Kent 313, 331
Greenberg Mark 124, 312, 331
Greenberger Steven R. 219, 332
Gregorczyk Dawid 169, 332
Grodziski Stanisław 143, 333
Gromska Daniela 301, 325
Gromski Włodzimierz 58, 327

Grzybowski Stefan 42, 332
Grzybowski Tomasz 105, 231, 232, 233,
332
Guastini Riccardo 21, 28, 41, 51, 78, 104,
208, 284, 310, 332
Gubrynowicz Aleksander 56, 332
Gutiérrez Vicén Carlos 95, 332
Guzmán Brito Alejandro 43, 332

H

Hage Jaap 142, 157, 333, 334, 337, 345
Hare Richard Mervin 187, 333
Hart Grace E. 59, 333
Hart Herbert L.A. 114, 137, 138, 140,
144, 154, 270, 307, 310, 311, 312, 316,
330, 332, 333
Hassemer Winfried 125, 334
Hauser Roman 101, 107, 154, 331, 333
Healy Michael P. 264, 333
Heatley Mark Keith 264, 333
Helios Joanna 105, 106, 121, 179, 180,
333
Heller Michał 184, 333
Hermann Mikołaj 176, 315, 346, 347
Himma Kenneth Einar 307, 311, 312,
325
Hofmański Piotr 50, 230, 333
Holocher Justyna 78, 183, 332, 333
Hricik David Ch. 94, 104, 168, 170, 174,
334
Hughes Robert L. 255, 325

I

Iglesias Vila Marisa 243, 333
Isaza Gutiérrez Juan Pablo 203, 283,
333

J

Jackson Robert H. 306, 334
Jakimowicz Wojciech 105, 334
Jaroszyński Tomasz 60, 334
Jedlecka Wioletta 105, 106, 120, 121,
179, 180, 256, 333, 334

Jellum Linda D. 11, 25, 31, 48, 91, 94, 98,
104, 116, 134, 135, 168, 170, 174, 186,
204, 213, 258, 261, 262, 263, 264, 265,
266, 267, 269, 272, 273, 274, 277, 285,
287, 292, 306, 334

Jędrejek Grzegorz 105, 334
Jipping Thomas L. 307, 334
Johnson Steve R. 260, 334
Józefowicz Adam 77, 334

K

Kaczmarek Przemysław 121, 326, 333
Kaczor Jacek 58, 327
Kala Dariusz 97, 348
Kamiński Tomasz 56, 332, 338
Kanarek Beata 347
Kardas Piotr 178, 315, 330
Kaufmann Arthur 125, 334, 339, 347
Kay Richard S. 178, 334
Kennedy Rónán 35, 94, 329
Kępiński Antoni 288, 334
Kępiński Marian 152, 341
Kiełbowski Maciej 76, 334
Kiracofe Adam W. 23, 24, 27, 165, 261,
334
Kirchmeier Jeffrey L. 97, 98, 295, 344
Kirste Stephan 140, 141, 333, 334, 337,
345
Klink Bart van 157, 346
Klubińska Maja 97, 328
Kobyliński Konrad 14, 303, 304, 345
Koch Andrzej 341
Kocsis Miklós 176, 277, 284, 286, 328
Konca Paulina 14, 70, 128, 223, 256,
270, 334, 335
Kondej Mikołaj 212, 335
Kordela Marzena 125, 126, 335
Korybski Andrzej 30, 66, 91, 94, 96, 99,
235, 335
Kosonoga Jacek 50, 230, 335
Kotowski Artur 104, 335
Kozłowski Artur 56, 335
Krawietz Werner 120, 347

- Kredens Krzysztof 105, 256, 327, 331
 Krishnakumar Anita S. 105, 130, 218, 335
 Królikowski Jakub 76, 326
 Krzynówek Jerzy 64, 289, 346
 Kubiak Zygmunt 290, 325
 Kubicka Emilia 97, 328, 348
 Kysar Rebecca M. 93, 335
- L
- Lang Wiesław 141, 335
 Lee Thomas R. 104, 296, 298, 335
 Leib Ethan J. 292, 327
 Leszczyński Jerzy 71, 335
 Leszczyński Leszek 63, 65, 67, 71, 91, 92, 153, 221, 225, 234, 237, 317, 335, 336
 Levin A. Leo 261, 336
 Levinson Sanford 314, 336
 Lifante Vidal Isabel 178, 196, 336
 Liżewski Bartosz 67, 153, 336
 Llewellyn Karl N. 24, 122, 129, 130, 131, 138, 299, 336, 341, 342
 Londoño Toro Beatriz 55, 336
 López Hidalgo Pablo Sebastián 105, 336
 Luhmann Niklas 286, 336
- Ł
- Łajszczak Szymon 179, 337
 Łętowska Ewa 67, 111, 336
- M
- MacCormick Neil D. 41, 104, 109, 336
 Macey Jonathan R. 123, 256, 257, 336
 Mackie John L. 185, 336
 Mackor Anne Ruth 156, 301, 333, 334, 337, 345
 Manning John F. 38, 176, 221, 223, 306, 337
 Marciniak Kamila Aleksandra 256, 337
 Marmor Andrei 138, 206, 207, 208, 209, 214, 314, 318, 329, 337
- Maroń Grzegorz 63, 65, 178, 234, 336, 337
 Marszał Kazimierz 50, 337
 Martin Michael M. 261, 337
 Martysz Czesław 51, 344
 Mastalski Ryszard 105, 113, 337
 Matczak Marcin 103, 122, 179, 257, 259, 268, 298, 310, 312, 337
 McClellan Marshall J. 153, 336
 Meagher Dan 33, 328
 Mendelson Nina A. 105, 337
 Miers David 264, 337
 Mik Cezary 56, 338
 Mikołajczyk Marian 233, 344
 Mikołajewicz Jarosław 205, 338
 Miller Geoffrey P. 123, 256, 257, 336
 Minow Martha 124, 279, 338
 Moisset de Espanés Luis 46, 338
 Molot Jonathan T. 338
 Moniz Lopes Pedro 14, 342
 Monteskiusz 238, 239, 338
 Moral Antonio Torres del 105, 21
 Morawski Lech 100, 101, 103, 107, 125, 126, 127, 128, 154, 155, 251, 338
 Motyka Krzysztof 334, 335
 Mouritsen Stephen C. 104, 296, 298, 335
 Mróz Anna 122, 260, 331
 Mullins Morell E. 129, 192, 338
 Munczewski Andrzej 73, 226, 338, 347
 Murzynowski Andrzej 50, 338
 Myszona-Kostrzewa Katarzyna 56, 332, 338
- N
- Nawrot Oktawian 94, 167, 291, 326
 Niewiadomski Adam 122, 260, 331
 Niewiadomski Zygmunt 101, 107, 333
 Niño Patiño Natali 106, 345
 Nourse Victoria F. 222, 223, 239, 301, 338
 Nowacki Józef 21, 22, 106, 128, 143, 149, 224, 251, 297, 338

Nowak Ewa 316, 340
Nowak Leszek 120, 236, 338
Nowicka Aurelia 341
Núñez Vaquero Álvaro 58, 70, 129, 153,
192, 216, 217, 270, 273, 284, 290, 334,
338

O

Obuchowski Szymon 63, 338
O'Connor Garry E. 24, 25, 35, 66, 102,
109, 110, 261, 293, 339
Orlandi Elena 270, 271, 302, 339

P

Paluszek Karolina 180, 339
Pałeczki Krzysztof 257, 339
Pałosz Radosław 178, 339
Paulsen Michael Stokes 38, 176, 306,
339
Pawelec Monika 122, 260, 331
Paz-Ares Rodgriguez Cándido 39, 40,
127, 339
Pazdan Maksymilian 104, 344
Peczenik Aleksander 339
Petrażycki Leon 128, 339
Piechowiak Marek 124, 339
Pietrzykowski Tomasz 142, 184, 186,
187, 194, 270, 310, 318, 339
Pino Giorgio 312, 339
Piszko Robert 145, 288, 339
Płeszka Krzysztof 101, 104, 195, 331,
339
Poggi Francesca 138, 337
Popkin William D. 91, 92, 93, 94, 97,
205, 223, 339
Popper Karl 184, 340
Poscher Ralf 206, 208, 209, 340
Posner R. A. 109, 129, 131, 178, 215,
339, 340
Post Robert 340
Potrzyszcz Jadwiga 334, 335
Prakash Saikrishna 26, 121, 325
Priel Dan 48, 66, 340

Prieto-Sanchís Luis 104, 105, 340
Przesławski Tomasz 155, 340
Przybylski-Lewandowski Filip 256,
340

R

Radin Max 130, 340
Radwański Zbigniew 341
Ramón Ribas Eduardo 51, 340
Rapaczyński Andrzej 123, 340
Raz Joseph 243, 340
Remotti Carbonell José Carlos 176, 177,
330
Resich Zbigniew 346
Reyes Pablo Egas 105, 340
Rickless Samuel C. 219, 340
Robertson Michael 220, 319, 340
Rodríguez Jaramillo Nataly 106, 345
Rodríguez Raúl Carnevali 106, 340
Rodríguez-Toubes Muñiz Joaquín 96,
104, 228, 341
Romanowicz Marcin 193, 341
Rosen Arie 319, 341
Rosenkranz Nicholas Quinn 23, 24, 25,
26, 27, 47, 165, 200, 261, 282, 293, 334,
341
Ross Alf 285, 341
Ross Stephen F. 24, 341
Rottleuthner Hubert 193, 341
Rovira Flórez De Quiñones María Caro-
lina 228, 341
Rowiński Wojciech 105, 341
Rybicki Marian 346
Rychlewska Aleksandra 182, 341
Rynd Aaron J. 294, 341
Rzucidło-Grochowska Iwona 256, 341

S

Sachs Stephen E. 14, 15, 21, 27, 36, 286,
287, 290, 311, 326
Sadzik Elżbieta 50, 230, 333
Safjan Marek 152, 153, 341
Samuels Alec 135, 341

- Santaolalla López Fernando 229, 278, 341
- Sartor Giovanni 137, 340, 341
- Scalia Antonin 22, 26, 31, 88, 90, 91, 92, 93, 104, 129, 132, 169, 173, 178, 182, 192, 222, 232, 265, 270, 273, 283, 314, 339, 341
- Schauer Frederick 187, 342
- Schultz Bressman Lisa 26, 261, 273, 331
- Schwartzman Micah 257, 342
- Sciaraffa Stefan 48, 340
- Scott Jacob 14, 257, 342
- Shapiro Scott J. 307, 311, 342
- Shecaira Fábio Perin 312, 342
- Sherwin Emily 185, 325
- Shi Andrew 93, 342
- Siegel Jonathan R. 269, 316, 342
- Siegel Reva 340
- Silva Sampaio Jorge 14, 342
- Silving Helen 14, 309, 342
- Sinclair Michael 129, 130, 342
- Skoczeń Izabela 14, 137, 342
- Skoczylas Andrzej 70, 342
- Skorupka Jerzy 50, 342
- Skuczynski Paweł 156, 158, 342
- Smith Fiona 130, 328
- Smolak Marek 104, 176, 342
- Soja Sylwia 75, 76, 342
- Solan Lawrence M. 104, 129, 131, 206, 222, 224, 240, 340, 342, 343
- Sójka-Zielińska Katarzyna 39, 59, 343
- Spelman Elizabeth V. 124, 279, 338
- Spyra Tomasz 21, 22, 104, 129, 138, 183, 192, 193, 203, 222, 343
- Sroka Tomasz 178, 315, 330
- Stack Kevin M. 178, 343
- Stawecki Tomasz 106, 177, 178, 328, 337, 343, 346
- Stefaniuk Małgorzata Ewa 105, 229, 343
- Stelmach Jerzy 143, 195, 250, 310, 316, 317, 333, 339, 343
- Stevenson Drury 283, 343
- Stępień Martyna 105, 333
- Stępiak Kamil 59, 60, 343
- Strauss David A. 178, 343
- Studnicki Franciszek 153, 154, 343
- Summers Robert S. 41, 104, 109, 336
- Sunstein Cass R. 130, 131, 343
- Suska Marek 165, 175, 326, 327
- Sutro Stephen H. 104, 343
- Sychta Katarzyna 51, 343
- Sykuna Sebastian 94, 167, 176, 291, 315, 326, 346, 347
- Szahaj Andrzej 223, 329
- Szczucki Krzysztof 105, 343
- Szot Adam 67, 153, 317, 336, 343
- Szpak Agnieszka 56, 57, 344
- Szwarc Andrzej Jan 341
- Ś
- Śledzińska-Simon Anna 67, 153, 336
- Śmiałowska-Uberman Zofia 141, 344
- T
- Tajadura Tejada Javier 228, 344
- Tarello Giovanni 104, 344
- Terol Becerra Manuel José 255, 344
- Teubner Gunther 285, 344
- Thumma Samuel A. 97, 98, 295, 344
- Tiersma Peter M. 66, 206, 340, 344
- Tkacz Sławomir 22, 50, 51, 63, 64, 143, 144, 149, 182, 251, 344
- Tobor Zygmunt 14, 21, 22, 50, 51, 65, 67, 80, 86, 97, 103, 104, 106, 123, 128, 143, 149, 185, 187, 206, 208, 209, 211–213, 215, 218, 220, 223, 224, 232, 233, 236, 238, 239, 241, 251, 288, 294, 295, 296, 297, 303, 304, 327, 338, 339, 344, 345
- Tomza Anna 105, 345
- Torres Tarazona Luis Alberto 106, 369
- Trzeciński Janusz 154, 331
- Tulej Małgorzata 105, 345

V

Valladares Rascón Etelvina 58, 198, 345
Verde Giuseppe 255, 271, 302, 345
Vermeule Adrian 292, 345

W

Waldron Jeremy 311, 345
Walshaw Christopher 98, 345
Waltoś Stanisław 71, 106, 108, 335, 345
Waluchow Wil 48, 340
Weinberger Ota 347
Westerman Pauline 140, 149, 150, 159,
300, 301, 333, 334, 337, 345
Wiatrowski Piotr 105, 345
Wierczyński Grzegorz 58, 59, 61, 94, 98,
145, 345
Winczorek Jan 125, 177, 179, 329, 337,
343, 346
Winczorek Piotr 106, 328
Witteveen Willem 157, 346
Włodyka Stanisław 71, 72, 346
Wojciechowski M. 250, 256, 346
Wołodkiewicz Witold 64, 289, 346
Wong Christoffer 339
Woś Tomasz 76, 125, 346
Wright Georg Henrik von 332, 347
Wronkowska Sławomira 58, 60, 61, 62,
63, 97, 98, 108, 176, 177, 178, 205, 229,
258, 280, 341, 346
Wróbel Andrzej 101, 107, 333
Wróbel Włodzimierz 178, 315, 330
Wróblewski Jerzy 14, 81, 86, 98, 102,
103, 106, 110, 111, 150, 151, 181, 193,
199, 246, 249, 250, 251, 252, 257, 316,
346

Wyrembak Jarosław 105, 346
Wyrozumski Anna 56, 347
Wyrzykowski Mirosław 67, 153, 336

Z

Zabłocki Stanisław 50, 230, 331, 335
Zajadło Jerzy 94, 124, 167, 256, 291, 326,
340, 347
Załuski Wojciech 314, 315, 347
Zaśko-Zielińska Monika 105, 256, 327,
331
Zedler Feliks 341
Zegarlicki Jakub 250, 251, 259, 347
Zeidler Kamil 256, 340
Zeifert Mateusz 67, 80, 90, 98, 105, 115,
206, 209, 292, 296, 345, 347
Zgryzek Kazimierz 50, 230, 333
Zieliński Maciej 13, 21, 58, 60, 61, 62,
63, 86, 97, 98, 99, 103, 107, 108, 125,
180, 187, 203, 205, 207, 209, 220, 222,
225, 226, 236, 258, 271, 272, 280, 289,
292, 328, 346, 347
Ziemiński Zygmunt 63, 90, 102, 106,
108, 111, 114, 125, 126, 144, 149, 272,
312, 315, 335, 346, 347
Ziółkowski Michał 76, 326
Zirk-Sadowski Marek 101, 107, 120,
122, 254, 339, 347
Znamierowski Czesław 143, 347
Zubik Marek 178, 330

Ż

Żmigrodzki Piotr 97, 295, 327
Żurowski Sebastian 97, 348

Paulina Konca

Interpretive law

Summary

Judgments rendered by courts and other decisions taken in the process of applying the law depend not only on the text of regulations, but first of all on the interpretation of this text. Undoubtedly, the choice of tools affects the content of the ruling, and the use of inconsistent methods of interpretation often results in a different understanding of the same provisions and even the formation of divergent lines of jurisprudence. Meanwhile, one of the most important values of the law is certainty. Adopting an erroneous interpretation results in a decision being amended or overturned, yet some suggest that accepting a particular interpretation as correct and another as erroneous is a matter of arbitrary judgement. The literature points out that the answer to the chaos and uncertainty of legal interpretation may lie in the creation of interpretive law.

The research that resulted in this work had two main objectives. The first was to determine what the status of interpretive law, broadly defined, is, and whether it is uniform or varies across legal cultures. The second objective was to determine whether codification of interpretive law is possible and justified.

The research was comparative in nature – it consisted of a comparison of interpretive law in Poland, Spain and selected countries of the common law system (including Great Britain, Ireland, Australia and the USA). The research on Poland and Spain included the analysis of case law and literature on interpretation and interpretative tools in those two countries, as well as the analysis of legal acts containing interpretative guidelines. The part of the research devoted to common law countries was similar in scope, but instead of direct analysis of case law, reference was made to previous research on common law jurisprudence. With a view to the possible status of the law of interpretation and proposals for the content of a codified law of interpretation, the laws of Hungary, Italy and Latin American countries were also analysed.

The work is divided into three chapters: *Sources of interpretive directives* (Chapter I); *Interpretive law as law* (Chapter II); *Interpretive law: form and content* (Chapter III).

Chapter I presents an analysis of the sources in which interpretative directives are formulated. These sources are rules established by the legislator, case law and literature.

Firstly, the legislated law is discussed. The chapter refers to interpretative regulations binding in various states and being a part of basic laws, interpretation acts, civil codes or other acts. It is pointed out that statutory law may not only be a direct source of interpretative guidelines, but that many of its provisions which do not directly refer to interpretation may also serve as an indirect source of interpretative directives (e.g. rules of legislative technique). In this sense, one can speak of interpretive law formulated by the legislator directly or derived from legal rules.

The subsequent paragraphs refer to case law as a source of interpretative directives and the literature as a source of interpretative directives. As in the case of statutory law, interpretative guidance may also be formulated in different ways in each of these sources. It should be stressed that the role of case law in interpretation may be derived directly from the provisions of the law. Provisions conferring specific interpretative powers on the courts (for example, allowing the courts to give a universally binding interpretation in certain situations) are referred to here as competence

provisions. Chapter I discusses the competence provisions concerning three Polish courts: the Supreme Court, the Supreme Administrative Court and the Constitutional Tribunal, and provides examples of interpretation provisions binding in other countries.

Chapter II is devoted to the problem of the relation between interpretative directives and law. The question has been posed whether interpretative directives can be regarded as a type of legal norms. The problem concerning the conditions under which interpretive law can be regarded as hard law or soft law has been analysed. The chapter also addresses the problem of assessing the validity of interpretative directives using three basic criteria: the theistic, behavioural and axiological ones. Then the scope of application of interpretative directives and the issue of incorrect and correct interpretation have been analysed. The question of the control of the correctness of interpretation in the light of the division into the context of discovery and the context of justification, as well as the question of the consequences of an erroneous interpretation are presented. Moreover, the main problems concerning the ascertainment of an interpretative violation have been pointed out: the vagueness of the hypothesis of interpretative directives, the vagueness of their dispositions and the multiplicity of interpretative canons and the lack of their uniform understanding. The issue of the preferred context of interpretation is then presented.

Chapter III identifies the reasons for the creation of provisions on the interpretation of the law, the first of which is the implementation of the postulate of legal certainty. The main problems of the statutory regulation of law interpretation are then analysed, focusing on the questions of whether interpretative regulations are compatible with the principle of the tripartite division of powers, whether they are compatible with the constitution in other respects, whether the legislator can bind future legislators to certain interpretative and law-making regulations, whether a normative act regulating interpretation can be applied to the interpretation of normative acts enacted before its creation, to whom the interpretive law is addressed, and what interpretative directives should be applied to the interpretation of interpretative regulations. Possible solutions to these problems are discussed, including the conditions under which interpretative legislation may be declared constitutional. Finally, comments are made on the possible content and form of interpretive law, making suggestions as to what issues can and should be regulated by interpretive law, and pointing out how important it is that the various sources of interpretive law complement each other.

Paulina Konca

Derecho interpretativo

Resumen

Las decisiones judiciales y otras resoluciones tomadas en el proceso de aplicación de la ley no dependen tan solo del texto de ley, sino ante todo de la interpretación de este. Sin duda, la elección de la herramienta influye en el contenido de la resolución, y el empleo de los métodos de interpretación no uniformes resulta a menudo en diferentes interpretaciones de la misma ley e incluso en las líneas jurisprudenciales divergentes. Entretanto, uno de los valores más importantes del derecho es la certeza. La aplicación de una interpretación errónea causa el cambio o la anulación de la decisión judicial; sin embargo, algunos señalan que considerar correcta una interpretación y errónea la otra es cuestión de valoraciones arbitrarias. En la literatura se indica que una respuesta al caos y a la incerteza en el campo de la interpretación de la ley puede ser la creación del derecho interpretativo (o de la ley interpretativa).

La investigación cuyo resultado es el presente estudio tuvo dos objetivos fundamentales: primero, averiguar cuál era el estatus del ampliamente entendido derecho interpretativo y si dicho estatus era uniforme o difería según la cultura jurídica; segundo, determinar si era posible y justificada la codificación del derecho interpretativo.

El carácter de la investigación que realizamos fue comparativo: consistía en comparar el derecho interpretativo de Polonia, España y de los países seleccionados del sistema de *common law* (entre ellos, Gran Bretaña, Irlanda, Australia y Estados Unidos). La investigación concerniente a Polonia y a España abarcó el análisis de la jurisprudencia y de la literatura de ambos países dedicada a la interpretación y a las herramientas interpretativas, y el análisis de los actos legales que contenían pautas interpretativas. La parte de la investigación dedicada a los países de *common law* tuvo el mismo alcance; no obstante, en lugar de un análisis directo de la jurisprudencia recurrimos a la investigación previa sobre la jurisprudencia del *common law*. Tomados en consideración el posible estatus del derecho de la interpretación y las propuestas relativas al contenido de la codificada ley interpretativa, se sometieron al análisis asimismo las normas jurídicas de Hungría, Italia y de los países de América Latina.

El estudio consta de tres capítulos: *Fuentes de las directivas interpretativas* (capítulo I); *Derecho interpretativo como derecho* (capítulo II); *Derecho interpretativo: forma y contenido* (capítulo III).

En el capítulo I se analizan las fuentes en las cuales se formulan las directivas interpretativas. Estas fuentes las constituyen las normas establecidas por el legislador, la jurisprudencia y la literatura.

Como primero se comenta el derecho positivo. En el capítulo se presentan las regulaciones interpretativas vigentes en varios países, que forman parte de las constituciones, *interpretation acts*, códigos civiles y de otros actos legales. Se señala a la vez que el derecho positivo puede ser no solo una fuente directa de pautas interpretativas, sino que muchas de sus normas, sin referirse directamente a la interpretación, pueden servir también de fuente indirecta de directivas interpretativas (un ejemplo lo constituyen las reglas de técnica legislativa). En este sentido se puede diferenciar entre la ley interpretativa formulada por el legislador directamente o derivada de las normas jurídicas.

Los párrafos siguientes se refieren a la jurisprudencia como fuente de directivas de interpretación y a la literatura como fuente de directivas de interpretación. Al igual que en el caso del derecho positivo, en estas fuentes las pautas interpretativas también pueden formularse de distintos modos. Conviene subrayar que el papel de la jurisprudencia en lo que concierne a hacer la interpretación puede derivar directamente de las normas jurídicas. Las normas que atribuyen a los tribunales de justicia las competencias determinadas en el campo de la interpretación (por ejemplo, les conceden el derecho a hacer en ciertas circunstancias una interpretación universalmente válida) se llaman en el presente estudio normas de competencia. En el capítulo I se exponen las normas de competencia relativas a tres tribunales de justicia polacos: el Tribunal Supremo, el Tribunal Supremo Administrativo y el Tribunal Constitucional, y se presentan ejemplos de las normas interpretativas vigentes en otros países.

El capítulo II está dedicado a las relaciones entre las directivas interpretativas y el derecho. Se plantea la pregunta si las directivas de interpretación pueden considerarse como un tipo de normas jurídicas. Analizamos bajo qué condición el derecho interpretativo puede ser considerado como *hard law* o *soft law*. Nos referimos también al problema de la valoración de la validez de las directivas interpretativas empleando tres criterios principales: el criterio tético, el conductual y el axiológico. Luego se someten al análisis el alcance de aplicación de las directivas interpretativas y el problema de la interpretación errónea y correcta. Se muestran dos cuestiones: la del control de la corrección de la interpretación a la luz de la división en el contexto de descubrimiento y el de justificación, y la de las consecuencias de hacer una interpretación errónea. Además, se llama la atención sobre los principales problemas concernientes a la declaración de la infracción del derecho interpretativo: la vaguedad de la hipótesis de las directivas interpretativas, la vaguedad de la disposición de estas, la diversidad de cánones interpretativos y la falta de comprensión uniforme de estos. A continuación se presenta el problema del contexto preferido de la interpretación.

En el capítulo III se indican las causas de la creación de las normas relativas a la interpretación de la ley, de entre las cuales en el primer plano está la de cumplir el principio de certeza. Luego se analizan los principales problemas relacionados con la regulación legal de la interpretación de la ley, con el énfasis puesto en las siguientes preguntas: ¿Están las normas interpretativas en conformidad con el principio de la separación de poderes?, ¿Están en conformidad con la constitución en los demás ámbitos de aplicación?, ¿Puede el legislador vincular a los legisladores futuros por medio de las normas relativas a la interpretación y a la creación de la ley?, ¿Puede aplicarse un acto normativo regulador de la interpretación a la interpretación de los actos normativos aprobados antes de la creación de este?, ¿A quién va dirigida la ley interpretativa?, ¿Qué directivas interpretativas deben aplicarse a la interpretación de las normas interpretativas? Se presentan las posibles soluciones de estos problemas, entre ellas las condiciones de declarar que las normas interpretativas están en conformidad con la constitución. Para terminar, reflexionamos sobre el posible contenido y forma del derecho interpretativo: proponemos los problemas que el derecho interpretativo positivo puede regular y aquellos que debe regular, y subrayamos lo fundamental que es que las fuentes del derecho interpretativo se complementen mutuamente.

Redaktor

Joanna Szewczyk

Projektant okładki

Tomasz Tomczuk

Projekt układu typograficznego oraz łamanie

Paulina Dubiel

Korekta

Lidia Szumigała

Redaktor inicjujący

Przemysław Pieniążek

Copyright © 2022 by Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Wszelkie prawa zastrzeżone

Sprzymyamy otwartej nauce

Publikacja dostępna na licencji Creative Commons

Uznanie autorstwa-Na tych samych warunkach 4.0 Międzynarodowe (CC BY-SA 4.0)

 <https://orcid.org/0000-0003-1532-8693>

Konca, Paulina

Prawo interpretacyjne / Paulina Konca.

Wydanie I. - Katowice : Wydawnictwo

Uniwersytetu Śląskiego, 2022

DOI <https://doi.org/10.31261/PN.4124>

ISBN 978-83-226-4215-3

(wersja drukowana)

ISBN 978-83-226-4216-0

(wersja elektroniczna)

Wydawca

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice

www.wydawnictwo.us.edu.pl

e-mail: wydawnictwo@us.edu.pl

Wydanie I. Liczba arkuszy drukarskich: 23,25. Liczba arkuszy wydawniczych: 27,5. PN 4124.

Cena 49,90 zł (w tym VAT). Publikację wydrukowano na papierze offsetowym klasy III 90 g/m².

Do składu użyto krojów pisma Adobe Caslon Pro oraz Karmina i Karmina Sans (autorstwa Veroniki

Burian & José Scaglione / TypeTogether). Druk i oprawę wykonano w drukarni Volumina.pl

Daniel Krzanowski (ul. Księcia Witolda 7–9, 71-063 Szczecin)